

ՍԵՒԱՆԱՅ ՎԱՆՔԸ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ա.

Պարսկական ու տաճկական լծից հայերին ազատագրող Ռուսաստանը իւր տիրապետութեան տակ անցնող հայ ժողովրդի մէջ աստիճանաբար սկսեց մտցնել ռուսական կարգ ու կանոնը:

Աւատական արեւելեան պետութիւնների հպատակ հայերը սովոր չէին որոշ իրաւակարգի, օրինապահութեան, քանի որ աւատատու եւ աւատատէր իշխանները քմահաճոյքի, անձնական տրամադրութեան ու բնատուր խառնուածքի հիման վրայ տիրել եւ ոչ թէ կառավարել են այդ ժողովրդին:

Աւատական դրութիւնը հայ ժողովրդին ուժասպառ անելով, տնտեսապէս կամ նիւթապէս դժուարութիւններ յարուցանելով, չէր զրկում նրան իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը արտայայտելու հնարաւորութիւնից, իւր ներքին կեանքը ազգային սովորութիւններով տնօրինելուց:

Հայ վանքերն էին հայ ժողովրդի ազգային ամբողջութեան ու ինքնուրոյնութեան արտայայտութեան կենդրոնները: Վանքերն էին նաեւ վարչական կենդրոններ՝ առաջնորդարաններ, ուստի եւ մահմետական տիրապետողները այդ կենդրոնների եւ դրանց առաջնորդների վրայ էին առաւելապէս ուշք դարձնում:

Այս դրութեամբ հայ ժողովրդի մի խոշոր մասը եւրոպական միապետական կազմակերպութիւն ունեցող ռուսաց պետութեան իշխանութեան տակ անցաւ, ուստի եւ ռուս իշխանութիւնը հայ ժողովրդի ռուսացման ու ռուսական պետութեան հետ միացման քաղաքական աշխատանքը հայ եկեղեցու եւ վանքերի համար կանոնադրութիւն մշակելուց սկսեց, տալով 1836ի պօլթէնեան, որը որքան եւ հայ աղբիւրներից քաղուած տեղեկութիւնների հիման վրայ էր կազմուած, սակայն իւր մէջ կրում էր բիւրօկրատիկ կառավարութեան տարրեր եւ հայ եկեղեցուն ռուսական միապետութեան շահերին ծառայեցնելու բաւական յօդուածներ: Ռուս եկեղեցին Պետրոս Մեծից

այդ վիճակին էր հասել, բնականաբար ռուս միապետութիւնը օտար եկեղեցիների համար էլ նոյն քաղաքականութեանը դիմեց:

Այս կանոնադրութեամբ հէնց հայ եկեղեցին իւր աւատական վիճակից ելաւ, միապետական ոգու կնիք ստացաւ ու աստիճանաբար սկսեց աւելի մի պաշտօնական, սառը ձեւականութեան ենթակայ հիմնարկութիւն դառնալ, կորցնելով իւր կենսունակութիւնը, իւր ժողովրդական սկզբունքների մի քանիսը:

Սրա վրայ աւելցաւ եւ Ռուսահայ մտաւորականների 60-ական թուականների շեշտուած «մտրակողական» քննադատական շարժումը ծնունդ առած հիւսիսում, աղբիւր ունենալով եւրոպական պետութիւնների մի քանի տուեալները, որոնք սակայն ներկայ դէպքում մեր ժողովրդի դարգացմանը օգտակար չեղան:

Հայ եկեղեցու, վանքի արժէքը մեր կեանքում մանաւանդ օտարի լծի տակ ապրելու շրջանում կենսակրթական ու ազգային ամբողջութեան հաւաքման նպաստող է եղել: Աշխարհիկ դարգացման ջատագով մտաւորականները կենդրոնից, բուն ժողովրդից կտրուած լինելով չկարողացան ըմբռնել այդ ուրոյն վիճակը, մամուլի, մասնաոր դրուածքների միջոցով հայ եկեղեցու բարեկարգութեան կարեւոր հարցը վերջը հայ եկեղեցու դէմ վատաբանութեան, անգամ հակաեկեղեցական քարոզութեան վերածեցին 1905ի ռուսական յեղափոխութեան շրջանում, որի հետեւանքները եղան հայ եկեղեցու արժէքի նսեմացումը, այդ պատմական հիմնարկութեան թուլացումը, վանքերի հետզհետէ հանդէիլը ապա եւ ամայացումը հայրենի դնահատելի յիշատակների (որոնց պահպանութեան գործով այժմ նորից սկսել են զբաղուել), վերջապէս հայ մարդու մէջ կրօնական անտարբերութիւն յառաջ բերելը:

Այդ երկու մեծ ոյժերը ռուս քաղաքականութիւնը եւ հայ մտայինների անընդհատ հակաքարոզը հայ եկեղեցուն եւ եկեղեցականներին հանեցին իրենց բուն կոչման ուղիից, դարձրին նրանց աշխարհիկ ոգւով գործող ու ապրող: Այժմ զգացուում է այդ ուղղութիւնների արգիւնքը:

Ընդհանուր հոսանքի ենթարկուեց եւ Սեւանայ մենաստանն, որ միակ անապատն է ռուսահայոց ու ան էլ դարձաւ ձգնարանից մի

սովորական վանք: Եթէ այժմ էլ կան հետաքրքրուողներ մտայիններից Սեւան գնացողներ, այդ առաւելագոյն բնութեան սիրահարներն են: Շրջակայքի ցեղերից ուխտի եկող հայ գիւղացիները հին աւանդական-պապենական սովորութեամբ են գնում ուխտի, այն էլ տարուէ տարի պահաս թուով ցոյց չտալով ուխտաւորների ջերմեռանդութիւնն ու ուխտի գնացողի նպատակի գիտակցութիւն:

Նախկին ոռոսահայերի այս միակ անապատ ճգնարանը դարձաւ ժ.թ.րդ դարուն թափացքում մի սովորական վանք, որի արժէքը այժմ վանքի կղզու վրայ չի նուաճ լինելը եւ Գեղամայ ծովափում գտնուելն է եւ ոչ սոյն ուսումնասէր եւ առաքինի կրօնաւորներ ունենալը, որոնցմով Սեւանայ անապատը Գեղարքունեաց աշխարհում երբեմն երբեմն ուշագրաւ էր դառնում՝ կաթողիկոսներ տալով հայ ժողովրդին, իրեն մօտ քաշելով հայ իշխաններին: Կմախքացման շրջանն ապրեց յատկապէս նախկին ոռոսահայ եկեղեցին ժ.թ.րդ դարում, զրա հետ եւ Սեւանայ մենարանը: Այդ պատմական հասարակական զարգացումը աւելի ըմբռնելի կը լինի, երբ համառօտակի վերլիչներ այդ խոհերի խողովաների վայր մենարանը, ուր հին եւ նոր աստուածների յաւիտենական ուժեղ թափով պայքարն է կատարուել դարեր շարանուակ, որ այնքան իմաստալի ու էլ աւելի գեղարուեստէն նկարել է Լ. Շանթ իւր «Հին Աստուածները» գրամայում:

Բ.

Սիւնեաց աշխարհի երրորդ գաւառը կազմող Գեղարքունին, հին խաղերի աստրեստանցոց դէմ մղած անհաւասար ու երկար պատերազմների ապաստանարան է եղել, ու իրենց լեզուով Գեղամայ ծովափին Սեւան (ծովակ)անունը տալով, ծովափնեայ ժայռերին սեպածեւ արձանագրութիւններ թողնելով խաղերը անհետացել են, ժառանգութիւն թողնելով այդ ամէնը հայերին:

Լեռաշխարհ, խորածոր, սեպածեւ ժայռերով, խոր այրերով հարուստ Սիւնիքը Բագրատունիների ձեռքով Այրարատի քաղաքական կեանքի վերածնութեան շրջանի սկզբում խոշոր դեր է կատարում հայ մտքի զարգացման համար իր ամուր տեղերում ապաստանարան ընձեռելով ժ.թ.րդ դարում Փոքր եւ Մեծ Հայքի որոշ տեղերից յու-

նական հալածանքից հեռացող կրօնաւորներին: Յունաց Ռոմանոս կայսրը հալածանք է սկսում հայ եկեղեցականների դէմ, ի թիւս որոնց եւ կրօնաւորների, որոնց ամենալաւ ապաստանարանը դառնում է Սիւնեաց աշխարհը:

Կրօնաւորների եւ ճգնաւորների համար աշխարհի մարդկանց հետ յարաբերութիւնն ունենալու հնարաւորութիւնից դուրի լինելը, դժուարամատչելի տեղերը ամենակարեւոր պայմանեցից մէկն է, իսկ Սիւնեաց աշխարհը հէնց այդպիսի էր. «ամուրք անառիկք ի մարդկան հնարից հեռացեալք են» ասած է այդ երկրի գաւառի պատմիչ Օրբէլեանը:

Բագրատունիների հետ խնամէական կապ հաստատելով Աշոտ իշխանաց իշխանի դուստր Մարիամ իշխանուհին կնութեան առնելով Վասակ Գարու Սիւնեաց իշխանը, ինքը եւ իր յաջորդները եւ իրենց կանայք սկսում են երկիրը ճոխացնել մենաստաններ, անապատներ, եկեղեցիներ կառուցանելով, կարծես մրցութեան մտնելով Բագրատունիների հետ, որոնք իրենց հերթին Անիից սկսած վանքեր կառուցանելով դէպի Սիւնեաց երկիրն են գնում:

Բագրատունիք Հրազդանի ափերն էին նկարագրողում երկնասլաց վանքերով, Սիւնեաց իշխանները Գեղամայ ծովափի ափերին էին վառում կանթեղներ «հրէշտակերամ կրօնաւորներ եւ աստուածարեակ առաքինարաններ» չինելով:

Արարական արշաւանքներից յետոյ աւերած հայ աշխարհի սիրտը կրկին բարախել էր. վերածնութեան շրջանն էր սկսում ժ.թ.րդ դարում զարգանալով մինչեւ ժ.թ.րդ դարը, ձեռնտուութեամբ հայ իշխանների եւ հայ մտքի աշխատաւոր վանականների: Չափազանցութիւն չհամարենք Օրբէլեանի այն տեղեկութիւնը, որ թաթարներից աղատում են 150 մենաստան: Անշուշտ այս բոլոր մենաստաններն էլ կենդրոններ չէին գրի, գրականութեան, արուեստի զարգացման, սակայն դոքա հայ մարդու ուրոյն կրթութեան ձգտման հանգրուան-պահապաններ էին, մտքի ամրութիւններ ընդդէմ իսլամ հակառակ տարրի քայքայման եւ ապագգայնացման:

Գեղարքունեաց ծովափից ելնող միակ Հրազդան գետի վերայ կային Թեղենեաց, Ս. Աստուածածնի, Նեղոսի (Արգաշուն գիւղի

մօտ), Բջնու, Մաքրավանքի, Կեչառիսի, Կարինիսի վանքերը: Սեւանայ վճիտ ծովակը զարդարուած էր Սեւանայ, Մարդաղանեաց, Շողազայ, Վանիվանինց, Կոթայ Ս. Աստուածածնի (այժմ Ն. Աղիաման) եւ այլ վանքերով եւ անապատներով: Սիւնիքն ինքն եւ Գեղարքունեաց սահմանակից Վայոց ձորը աւելի եւս հարուստ էին անապատներով, այնպէս որ Բաղաց դաւառում (Ղափան) ըստ Օրբէլեանի կար 48 վանք, Սիւնիք ինքն ունէր 18 վանք, Տաթեւ, Երեցավանք եււ, Վայոց ձորն 6 վանք, Խոտակերից, Թանահատ, Գնդաց վանք, որի համար պատմիչն ասում է թէ Սիւնեաց Սոփիա տիկինը շինել տալուց յետոյ ասում է, «Մատանի էր անակն Վայոցն ձոր, շինեցի դսս եւ եղի ակն ի վերայ»:

Սիւնեաց աշխարհի վանքերի մէջ հոյակապ էր Տաթեւի վարդապետարանը (Օրբէլեան 1910, էջ 133 եւ 226), աչքի էր ընկնում Վայոց ձորում Խոտակերաց վանքը, Գեղարքունիքում Մաքինոցաց (Օրբէլ. 132-133) ապա եւ Սեւանայ անապատը, որի իսկական անապատական կեանքի հիմնադիրը պէտք է համարել Մաշտոց վանականին, յետոյ ընտրուած կաթողիկոս (Թ. դարում), որ ապրում էր միահանդերձ եւ բոկոտն (Կիր. Գանձ. էջ 45), որը «լուկ բանջարով զընդհանուր պէտս վճարեալ ապրէր» (Յովհ. Կաթ. Դրասխանակերտցի, էջ 230):

Գ.

Ճգնաւորական կեանքը յատկապէս Գ. եւ Դ. դարերում տարածուեցաւ քրիստոնէական աշխարհի մէջ, ի թիւս որոց եւ Հայոց աշխարհը: Գրեգոր Լուսաւորչի համար Ագաթանգեղոս (զլ. ՅՀԶ) ասում է որ երթեալ... յայրս եւ ի քարածերպս երկրին բնակեալ լինէր եւ ի կատարս լերանց»: Հոգեւորականների միայն յատուկ չէր աշխարհից հեռանալը, այլ եւ աշխարհականներին, իշխաններին, որոնք կրօնի ուժեղ ապրումների համար յարմարագոյն տեղ՝ անապատներն էին գնում: Մեղանում Լուսաւորչի ամոլ լծակից Տրդատն եւս «սիրեաց զվարս միայնաւորութեան որպէս զսուբն Գրեգոր»: Լուսաւորչի օրինակը խրախուսական էր եւ Գինդեալ ըստ Բիւզանդի պատմութեան (Զ. 16) «էր տեսուչ ամենեցուն, որք միանգամ վասն սիրոյն Աստու-

ծոյ յաշխարհէ էին մեկնեալ եւ յանապատս բնակեալ...»: Ճգնաւորական կեանքը շարունակուեց եւ Թ. դարում առաւել զարգացաւ: Յովհաննէս կաթողիկոսը տեսել էր Սեպուհ լեւոն վրայ խորագնաղդեստներ, կրօնաւորներ, որոնք «առ ստորոտով լերինն կալեալ կայանս... զհարկաւոր պէտս մարմնոյն վճարէին»:

Այս օրինակ կենցաղի յարմար վայրերից էին Սիսական աշխարհը, Վայոց ձորը եւ կենցաղը զարգացաւ, առաջ բերելով համայնական կենցաղ վարող խստակրօններ «էին յոյժ բազմութիւնը հեռացեալք ի հանդերձից եւ ի մարմնաւոր կերակրոց եւ ցրուեալք ընդ քարաժայռս եւ ընդ խորածորս վայրիցն մշտնջենաւոր աղօթից պարապէին...» (Օրբէլ. ԽԴ.):

Օր ու գիշեր աղօթող եղբայրներ էին դրանք, որոնք խմբերի բաժնուած «մշտապաշտօնք էին», մի խումբը աղօթում էր, միւսը հանգստանում եւ այսպէս անվերջ եւ անընդհատ: Այս օրինակ կենցաղով էր Գեղարքունիքում Մաքինոցաց վանքը, որը իր ուրոյն աշխարհայեացքի տէր մարդիկը ունէր:

Այսպիսի միջավայրում մնում էր Սեւանայ անապատի հիմնադիր Մաշտոց վանականը, որը Բագրատունեաց աշխարհից ելլելով բնակում է Սիւնեաց երկրի եւ ճգնաւորի ընտրում Սեւանը: Մինչեւ Մաշտոց Սեւանայ անապատ լինելու մասին եղած տեղեկութիւնները անորոշ են:

Սեւանի անապատ դառնալուն բաւական նպաստում էր այն հանգամանքը, որ նա գտնուում էր կղզու վերայ: Գեղամայ ծովակի հիւսիս արեւմտեան ծայրում գտնուող այդ կղզին ընդ ամէնը 850 մետր երկարութիւն 300 մետր լայնութիւն ունի: Կղզու վրայ քիչ ծառեր կան, հարուստ է ծաղիկներով, ամառը գրաւիչ օդ ունի, ձմեռը ցըրտաշունչ է: Խոկումների, առանձնանալու յարմար վայրեր ունի:

Այժմեան Սեւանայ մենաբանն այցելողը կը տեսնէ եւ կը լսէ, որ Մաշտոց ճգնաւորական կեանքի դժուարին ձեւեր է ունեցել, ապրելով նաեւ Սեւանայ կղզու գլխաց գտնուող «Մաշտոցներ» կոչուող բլրում, ուր այժմեան Դիլիջան Երեւան տանող խճուղին անցնում է, ապա Սեւանայ կղզու արեւելեան մասի ծովի խորագոյն տեղում ծո-

վահայեաց ժայռի դժուարամատչելի ալ-
րում, չուրջ ինը նստի, ապա հարաւային
ծովափնեայ անապատի մօտ կառուցուած
հազիւ մի մարդ տեղաւորող խուղում, ապա
կղզու դազաթում, կարծէք թէ փորձելով
ճգնաւորական կենցաղի բոլոր ձեւերը:

Սեւանում հեթանոսական հին տաճարի
տեղ Մաշտոց քրիստոնէական խաչն է բար-
ձրացնում նորից, եթէ ընդունենք միայն որ
Լուսաւորիչն այստեղ կրօնաւորներ է ու-
ղարկել եւ ինքն ապրում էր «ընդովք թրջե-
լովք» (Ասողիկ Գ.3):

Սիւնեաց Վասակ Գարուռի կինը Մա-
րիամ ի յիշատակ իր հանգուցեալ ամուսնու
վանքեր է շինում Գեղարքունեաց աշխար-
հում՝ ապա Մաշտոցի համբաւը լսելով դա-
լիս է Յամաքարերդ ու Մաշտոցի ձեռնառու-
ութեամբ շինում է Առաքելոց ու Մարիամ
Աստուածածին վանքերը (874): Աշոտ իշխա-
նաց իշխանն ալ դալիս է «ի տեսութիւն
սրբոյ հօրն» — Մաշտոց վանականին եւ
նուիրում է ըստ ոմանց կայսրից, ըստ ալլոց
Փոռից նուէր ստացած խաչափայտի մի փո-
քրիկ մասը, աստուածընկալ սուրբ նշանը,
որը ցայսօր մնում է անապատում եւ Գե-
ղարքունեաց ու Մաղկաձորի շրջանի ամենա-
մեծ սրբութիւնն է, որին ուխտի գնում են
ամէն տարի ահադին խմբերով, իշխանը
նուիրում է նաեւ հողեր ու կալուածներ
(Օրբէլ 218):

Մաշտոց անապատի եւ վանական կեան-
քի հիմք դնելով զբաղում է եւ գիտութեամբ,
խմբագրում է այն ծիսարանը, որ ցայսօր
իւր իսկ անունով «Մաշտոց» կոչուում է
(հմմտ. Կիրակոս էջ 45): Գէորգ Բ. Գառ-
նեցու մահուանից յետոյ ընտրուում է կա-
թողիկոս 897ին, վարում է այդ պաշտօնը
7 ամիս միայն եւ վախճանում է 898թուին,
թաղուում է Գառնիի մէջ (Ասողիկ էջ 147):

Եթէ ժամանակի անապատներից ոմանք
յայտնի էին իբրեւ անհանգիստ, մշտապաշ-
տօն վանքեր (օրինակ Թանահատ, Երիցա-
վանք), ոմանք տնանկների, աղքատների
ապաստանարան (ինչպէս Հոռոմոսի վանք),
ապա Սեւանը Մաշտոցի շնորհիւ դառնում
է ընթերցասիրաց անապատ, ուր որ աղօթ-
քին ընթացակուում էր ընթերցասիրութիւ-
նը, այնպէս որ Թ-Թ.րդ դարում Սեւանը
դառնում է ուսումնական կենդրոն (Օրմա-
նեան, Ազգապատում էջ 1158): Այս շրջանում

բացի Մաշտոցից Սեւանի միաբաններից ըն-
տրուում են երկու կաթողիկոս՝ Ստեփանոս
970 եւ Սարգիս 992 թուին, վերջինս
մասին Ասողիկ ասում է որ ուսումնական անձ
էր (էջ 276):

Սիւնեաց աշխարհի ծաղկման շրջանում
այսպիսով Գեղարքունին Սեւան անապատով
Թ-Թ. դարերում կարեւոր դեր է խաղում,
մի կողմից ճգնաւորներ եւ միւս կողմից
գիտնականներ տալով:

Դ.

Անապատական կեանքի վանքերի ծաղկ-
ման երկրորդ տեսանկի շրջանը մեզանում
սկսում է դարձեալ Սիւնեաց աշխարհից—
Մեծ Անապատից Ժէ.րդ դարում, Շահ Ար-
բասի արշաւանքից եւ հայերի մեծ դաղթից
յետոյ: Այդ ծաղկման շրջանում վերակեն-
դանանում է նաեւ Սեւանայ անապատը եւ չա-
րունակում է իւր կենդանութիւնը պահել
ցայսօր, ի հարկէ հետզհետէ հասարակական-
պատմական հոսանքներին եւ ազդեցութիւն-
ների տակ. փոխելով իւր նպատակը, անա-
պատական կենցաղի ձեւերը:

Շուրջ 7 դարու պատմութիւնը՝ Ժ-Ժէ.
Սեւանի անապատի անորոշ է, խիստ հա-
տակոտոր տեղեկութիւններ կան, որոնք նո-
րութիւն չեն տալիս:

Ժէ.րդ դարու սկզբում, Այրարատի ա-
ւերումից եւ ժողովրդի տեղահանութիւնից
յետոյ Սիւնեաց աշխարհը, որ համեմատա-
բար քիչ էր տուժել. նորից սկսում է հայ
գրականութեան, գիտութեան, հայ ժողո-
վրդի մշակոյթով պարապելու պատուաւոր
աշխատանքը եւ այդ տեղից ծաւալում
սլոնում է դանազան կողմեր:

Վերածնութեան լիակատար մանրա-
մասն տեղեկութիւնները տալիս է Առաքել
Վ. Դաւրիժեցի իր պատմութեան ԻԱ.—ԻԹ.
գլուխներում, փոքրիկ ընդհատումներով
նկարագրում է վերածնութիւնը Մովսէս եւ
Փիլիպպոս կաթողիկոսների ժամանակ, որը
չարունակուում է ապա յաջորդ հայրապետ-
ների օրօք:

Մեծ դաղթից յետոյ հայ երկիրը ամա-
յանում է, խոպանանում է, վանքերն էլ ան-
տէր ու անտիրական մնալով աւերում են:
«Իսկ եկեղեցիք եւ վանօրայք ամենեքեան
անչուք եւ անպատիւք, բնաւին կողոպտեալք
ի զարդուց եւ ի սպասուց, մինչ զի եւ սուրբ

սեղանն եւս ամենեւին մերկ եւ բաց: Բազմաթամանակեայ փակեալ դրամք խաւար...» եւն եւն (էջ 290):

Գիրն ու զպրութիւնը վանքերում էր տեղաւորուած, երբ սրանք խափանուում էին, բնական է որ զպրութիւնն էլ մոռացութեան կը տրուէր «ոչ բնաւ ընթեռնուին գիրս, ասում է պատմագիրը, այլ էին փակեալ եւ լռեալ մատենաք սաստուածայինք...» (էջ 290): Խիստ մոռալ գոյներով է նկարագրում Դաւրիթեցին մինչեւ վերածնութիւնը եղող կրօնաւորների, առհասարակ հոգեւորականների կեանքը (հմմտ. էջ 288—289):

Այսպիսի անմխիթար վիճակ ունէին վանքերն ու կրօնաւորները, մինչեւ որ Սարգիս եպիսկոպոսը եւ Կիրակոս երէցը Ժէ.րդ. դարու սկիզբը մեծ անապատի հիմերն են դնում Սիւնիքում, որը ըստ Պատմիչի «եղեւ մայր եւ ծնող ամենայն անապատաց եւ առիթ լուսաւորութեան ազգիս Հայոց» (էջ 254): Յիշեալ բարենորոգիչներին աջակցում էին Ներսէս Մոկացի, Ստեփանոս, Դաւիթ եպիսկոպոս: Իսկ Կարապետ եպիսկոպոս էջմիածնեցի «զնաց ի Սեւան կղզին եւ դայն տեղին շինեաց անապատ եւ կայ հաստատ մինչեւ ցայսօր» (էջ 253):

Ըստ երեւոյթին Սեւանայ անապատն էլ ամայացել էր, եւ այս ընդհանուր վերածնութեան ժամանակ վերակենդանանում: Տփիսեցի եղբայրներ Չիթաղեանները Ժէ.րդ. դարու կիսում նորոգում են անապատի երկու գլխաւոր եկեղեցիները՝ Ս. Առաքելոյցը եւ սուրբ Աստուածածինը իրենց հաշուով եւ եկեղեցական զգեստներ նուիրում: ԺԸ. դարում նորադուում է կրկին Ս. Աստուածածնի եկեղեցին, նորոգուում է նաեւ կղզու միւս եկեղեցին Ս. Կարապետը:

Անապատն ընդարձակուում է եւ հնարաւորութիւն տալիս միաբաններ պահելու, մանրամասնութիւններ տե'ս Շահխաթ. Բ. հտր. եր. 214—227 եւ Մմբատեան «Գեղարքունիք» եր. 115): Աշակերտներ էր տալիս, որոնք լուսաւորում էին ժողովրդին մի կողմից իրենց ճգնաւորական, կրօնաւորական կեանքով, միւս կողմից գրով եւ գրականութեամբ:

Ուշագրաւ այն է որ անապատներում մշակուում է այն կենցաղը ժամատեղերի, սեղանատեղերի, զգեստների եւ միայնակեցութեան եւ կրօնաւորական ժուժկալու-

թեան, որ կային Ղփթիների անապատներում: Մովսէս կաթողիկոսը, վարդապետ եղած ժամանակ երբ գնում է Նրուսաղէմ, այն տեղից էլ Նգիստոս չըջապայում է Ղփթիների անապատները եւ վանքերը, ծառնոթանում նրանց կենցաղի, ժամակարգութեան հետ եւ մեծ անապատի հաստատութեան ժամանակ օգտագործում քաղած տեղեկութիւնները (Ս. Դաւրիթեցի, էջ 285):

Ժէ.րդ. դարու վերածնութեան առանձնայատուկ կողմն այն է որ վանականները ճգնաւորական կենցաղի ինստութիւնները կրելով չէ միայն, որ հայ աշխարհը լուսաւորել աշխատում էին, այլ եւ յատկապէս արտաքին գիտութիւնները սորվելով, այն է օտարազգի հեղինակների գրուածներ կարդալով, թարգմանելով եւ նրանց հետեւողութեամբ նորերը կաղմելով:

Փիլիսոփայական գիտութիւնը՝ տրամաբանութիւն, քերականութիւն, տօմարագիտութիւն յատկապէս ուշագրութեան են առնում եւ հայ միտքը ընդլայնում, խորանում է իւր մէջ առնելով եւրոպական գիտութեան տուեալները: Հայ կրօնաւորները են լինում այսպիսով եւրոպական նոր հոսանքի ջատագովները, կողմնակիցները, որոնք տարիներ շարունակ ինքնաշխատութեամբ պարապում են, հայ գրականութիւնը ճոխացնում: Քրիստոնէական բարոյականութեան այս խստապահանջ հետեւողները աշխարհիկ կենցաղի փափկութիւններից հեռանալով հանդերձ անապատում համեստ կրօնաւորի ապրուստը ունենալով, հոգու ազնուացման իւրատեսակ ուղին բռնելով երբեք չեն քաշուում արտաքին գիտութիւնների փիլիսոփայութեան այլ եւ այլ ճիւղերի ծանօթանալուց, սովորելուց: Քրիստոնէական կրօնը երբեք նրանց արդէլք չի դնում գիտութեան հետեւել ու իրենց աշխարհայեացքները ընդլայնել:

Չի կարելի պատկանաբով չկարդալ այդպիսի գիտութեան հետեւողների նախահօր Բաղէշի Ամբղօլու վանքի Բարսեղ վարդապետի այդ ուղղութեամբ աշխատանքը, որ «Անդադար եւ անձանձիր տքնութեամբ յար հանապաղ կացեալ ի դուռն իմաստից գիտութեան բաղիւէր զցայլ եւ զցերեկ ազօթիւք եւ ընթերցմամբ» (Դաւր. էջ 398): Սա սկսում է «Գիրք սահմանացը» կարգաւ մին-

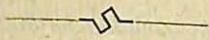
չեւ վերջը, նորից է սկսում կարգաւ եր-
րորդ, չորրորդ եւ այլ անգամներ մինչեւ
«վերահասու եղեւ, որ այլոց եւս կարէր ու-
սուցանել» (էջ 392):

Կրօնաւորի կամքի ոյժը այս դէպքում
յազթող է հանդիսանում ու հետզհետէ ա-
նապատներում սկսում են սովորել՝ «նախ
դերականութիւն . . . զկնի նորա Սահ-
մանքն սկսան եւ ապա զՊորփիրն, զՍտորո-
գութիւն» եւն եւն:

Այս գիտութիւնները ծաղկել են նաեւ
Սեւանում, որի գրադարանում ցայսօր կան
մնացած նման երկեր եւ աշխատութիւններ:

(Շարունակելի:)

ԳԻՒՏ ԵՊԻՄԿՐՈՍ

ՀՈՒՆՆԵՐԵՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԺԶ—ԺԹ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

(Շարունակութիւն:)

2.

Ղուկաս վանանդեցու գործերը՝ թոմասի
մահից յետոյ: Վենետիկի եւ Կ. Պոլսի մրցումը
Ամստերդամի հետ: Ամստերդամի հայկական
տպարանի վերջը: Տառերի վաճառումը Մխիթար
Աբբային: «Հաւատով խոստովանիմ» 24 լե-
զուով: Զուղայեցի վաճառական Առաքելի նոր
տառերը: Գէորգ Արծրունու դրանց գնելը Թիֆ-
լիսի Ներսէսեան Դպրոցի համար:

Բաղմերախտ տպագրիչ թոմաս վանան-
դեցու արժանաւոր ինչպէս եւ իրական ժառանգն
էր Ղուկաս վանանդեցին, իր եղբորորդին եւ
գլխաւոր գործակիցը:

Թոմասի մահից անմիջապէս յետոյ այն է
1711ին, լոյս տեսաւ իր տառերով, բայց օտար
տպարանում Զուղայեցի Յոհաննէս վարդապետի
հեղինակած «Համառօտ Բերականութիւն եւ
Տրամաբանութիւն, որ է Գերթութիւն բառի
եւ կրթութիւն բանի», ընդ ամէնը 78 էջից բաղ-
կացած մի գիրք: Հետաքրքրական է այնտեղ,
հետեւեալ ոտանաւորը:

«Գեղ կամակար անծագ հորդէ,
Կեղ կամակոր ձանձախ յորդէ,

Յեղ զայս համր գիրք ի հարկս հողով
Հեղ զայն յամր գիրք ի յարկս յողով,
Ամաց հերձի ամաց պատուէր,
Զի էր պատուէր՝ զի նա պատուէր:»

Ինչպէս ընթերցողը նկատեց, այստեղ իրար
հետեւում են նոյն հնչումով բայց տարբեր
գրութեամբ եւ նշանակութեամբ բառեր:

Ղուկաս վանանդեցին մեծ ջանքերով հա-
ղիւ կարողանում է տպարանի նիւթական կա-
ցութիւնը կարգի բերել եւ 1713ին վերսկսում
է իր գործունէութիւնը, Զուղայեցի մի երկու
վաճառականի ընձեռած դրամական աջակցու-
թեամբ:

Այդ տարիննա տպեց «Հայելի Աստուա-
ծաշունչ Հին Կտակարանի պարզաբանեալ
վայելալուր Տաղաչափութեամբ, դիւրահաս եւ
համառօտապատում հոգեշահ մեկնութեամբ, մե-
ղուաջան երկասիրութեամբ Ղուկասի Դպրի
Վանանդեցոյ: Ի լոյս ածեալ հայցմամբ խնդրոյ
եւ ծախիւք Զուղայեցի Խօջազադայ Պողոսի
որդոյ պարոն Պետրոսին... յամի Տեառն 1713,
ի մեծ թուին Հայոց 1162 իսկ ի փոքր թուին 98.
ի տպարանի Ղուկասու Վանանդեցոյ,
յԱմստէրդամ»: Գրքի սկզբում կայ նախեր-
գանք, որի վերջում կարդում ենք «... Արդ մա-
նաւանդ հոգեշահութեան քան թէ զօջաքաղու-
թեան եւ փառամոլութեան աղագաւ ըսկիղըն
արարի Աստուծով պարզաբանել զայս թարգ-
մանական Պատմութիւն Հին Կտակարանին վայել-
չալուր եւ գեղեցկայեռ աւելի քան զհազար եւ
հինգ հարիւր զոյգ ոտիւք եւս եւ արձակ բա-
նիւ...: Յիշել մաղթեմ բազկատարած եւ ձեռ-
նամած աղօթիւք առ Աստուած... այլ եւ զարբա-
կենցաղ Հայր, Հօրեղբայր եւ զվարդապետն իմ
զԹոմաս Եպիսկոպոսն Վանանդեցի Բրիս-
տոս հանգուցեալ...»:

Հետեւեալ տարին, 1714ին Ղուկաս տպեց
Սաղմոսարանը, որի մէջ դարձեալ երախտա-
գիտական տողեր է նուիրում «Թոմայ եռափայլ
Եպիսկոպոսին, որոյ յոգնաջան քրտամբքն կանգ-
նեցաւ այս գեղեցկատիպ եւ հիքոյս կտակաւ
նորին ի ժառանգութիւն ժամանեալ տպա-
րանս»:

Սաղմոսարանը զարդարուած էր գեղեցիկ
պատկերներով, որոնք փայտի վրայ փորուած էին
van Siehem ճարտար փորագրիչի ձեռքով: Այս
հրատարակութիւնն իբրեւ օրինակ է ծառայել
1780ին Կ. Պոլսում Պետրոսեանի Տպարանում
տպուած Սաղմոսարանին, որտեղ յառաջաբան է